

Микола Тимошик

Канадсько-український видавничий проект «Запізніле вороття»: до першодруку в Україні головних мовознавчих праць Івана Огієнка

Висвітлюється мовознавчий аспект діяльності Івана Огієнка. Окремо йдеться про неопубліковані в Україні праці вченого з цієї проблематики, які лише нещодавно побачили світ у бібліотечній серії «Запізніле вороття», здійснюваній київським видавництвом «Наша культура і наука» спільно з Фундацією імені митрополита Іларіона (Огієнка).

The linguistic aspect of Activity of Ivan Ohienko is investigated in the article. Special attention is paid to the long time not published in Ukraine Works of this Scientists to this theme, which were only for short time published in the library's series «Tardy return», realized by Kyiv Publishing House «Our Culture and Science» together with the Metropolitan Ilarion (Ohienko) Foundation.

Головні житейські гасла вченого

Перебуваючи багато літ на чужині й усвідомлюючи неможливість через політичні обставини свого повернення на Батьківщину, Іван Огієнко залишався вірним своєму народові до останнього подиху. Він не втомлювався нагадувати кожному українцеві про головні свої житейські гасла: *не соромтеся свого українства, любіть свою мову, спілкуйтеся нею повсюдно, невинно вивчайте її, дотримуйтеся одного правопису, не занепастийте свої душі зрадництвом усього рідного!* Чи не найповніше і чи не найсильніше свій біль за долю рідної мови він виразив ось цими словами: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки житиме мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом...»[14, с. 301]

Тому й закономірно, що у величезній за обсягом і багатогранній за проблематикою науковій, просвітній, культурологічній спадщині видатного діяча українського відродження Івана Огієнка осібно місце посідають праці, присвячені різноманітним аспектам розвитку української мови. Це й її історія, і правовий статус, і функціонування в різних аспектах суспільно-політичного та державного життя на материковій Україні, і тенденції та перспективи існування в чужомовному світі.

Не може не вражати обшир і вага зробленого цією людиною лише в окремо взятій мовознавчій царині. Якщо оцінювати кількісний бік справи,

то це сотні назв різножанрових творів, тисячі книжкових і газетно-журнальних сторінок. Якщо виразити види видань, то впевнено можемо говорити про найвичерпніший їх перелік (книги, брошури, часописи, підручники, посібники, словники, монографії, популярні нариси, статті, проповіді, програми, таблиці, плакати, листівки). Якщо мати на оці читацьке призначення текстів, то кожен з них має своїх конкретних адресатів – школярів і студентів, батьків і вчителів та викладачів, священників і державних службовців, інтелігенцію й робітництво. Якщо ж простежити хронологічні межі створення цих творів, то висновок буде однозначним: мовознавча тема посідала провідне місце в усі періоди довгої і складної житейської дороги вченого.

Спроби українізації навчального процесу в університеті Св. Володимира

Перед кожним, хто досліджує цей пласт спадщини вченого, неминуче постає запитання: відколи й чому для молодшої людини, яка вступила на факультет російської словесності Київського університету св. Володимира 1903 року і яка з величезними труднощами, через компрометації і виключення, все ж залишилася там викладачем тієї ж російської словесності, – доля української мови, її захист і ствердження стали сенсом усього життя? Який крок у цьому напрямку був визначальним у подальших житейських випробуваннях?

На нашу думку, таким часом міг стати лютий 1917 року, а відчайдушним кроком – ні з ким офіційно не погоджене власне рішення про пере-

хід на викладання своїх університетських лекцій українською мовою.

Старий університет св. Володимира, яким він формувався на основі статутів російських університетів і на основі яких була організована вся навчально-викладацька й наукова робота, практично перестав існувати у звичному для нього вигляді з початком лютневої революції в Росії. Після десятиліть реакції й казенщини нарешті й через ці товсті стіни сюди пробився і все більше поселявся в душах студентів дух волелюбства, свободи, національного відродження. Про реакцію в університеті на події, що відбувалися в ті дні Петербурзі, читаємо в записах І. Огієнка: «Ректор Спекторський грозить закликати до університету військову силу. Проф. Т. Флоринський у професорській залі трагічним голосом розповідає про деталі зневаги над царем і царицею. Вся професура загадково мовчить. В університеті кипить, як у котлі [10, с. 451].

У ситуації, коли переважна більшість викладачів університету зайняла вичікувальну позицію, Іван Огієнко відважується на рішучий громадянський крок, який безумовно загрожував йому і втратою роботи, й ускладненням реалізації подальших наукових намірів. Він одним з перших серед викладачів Київського університету переходить на викладання українською мовою і практично розпочинає читати для своїх студентів новий навчальний курс – «Історія української мови». Це починання підтримав професор Шаровольський. Однак така ініціатива зустріла шалений спротив значної частини викладачів цього повністю зрусифікованого навчального закладу.

Як відповідь на спробу Огієнка та його однодумців українізувати навчальний процес, у липні 1917 року за підписом ректора М. Цитовича на адресу Тимчасового уряду відправляється з Києва документ з промовистою назвою – «Протест Ради університету св. Володимира проти насильницької українізації Південної Росії», в якому з невластивою для професури політичною нетерпимістю й обуренням констатовалося, що «керівники українського руху прагнуть до повної політичної відокремленості... Особливо характерним у цьому відношенні є прагнення запровадити «українську» (вжито в переносному, зневажливому значенні – М. Т.) мову як державну мову і мову викладання в Україні»

Безумовно, що згадане рішення Вченої ради університету надовго поганьбило його давні демократичні й просвітницькі традиції, дало підстави охарактеризувати тодішній склад цієї

Ради як шовіністично налаштований щодо потреб українського населення краю.

Дивною була не поява самого документа після сміливих спроб професорів Огієнка і Шаровольського розпочати читання курсів українською мовою, а сам зміст «аргументованих наукових доводів» щодо «штучно створеної української мови» і «непрестижності» її для науки. Адже це було зроблено після блискучої записки професора університету В. Антоновича, який за дорученням цієї ж Ради і на запит Комітету міністрів щодо доцільності відміни цензурних утисків української мови у 1908 році переконливо довів право цієї мови бути вживаною в усіх сферах державного і громадського життя. І ось майже через десять років опісля національно свідому частину київської професури не могла не обурити позиція університетської Вченої ради.

З таким зневажливим ставленням до української мови університетської вченої ради рішуче не міг погодитися й І. Огієнко. Продовжуючи принципово свої виклади перед студентами українською мовою, він активно залучав на свій бік однодумців з тим, аби добитися якщо не переважачого, то бодай рівноправного функціонування рідної мови на перехідний період у стінах цього головного вищого навчального закладу України. На жаль, через нетвердість позиції Центральної Ради, що постала весною 1917 року, а згодом і через об'єктивну неможливість її внаслідок складних політичних і військових обставин впритул зайнятися освітніми проблемами, російськомовний статус університету св. Володимира ще певний час був незмінний.

Але коли Огієнка було обрано членом Ради новоутвореного Центральною Радою міністерства освіти, він найперше виступає з ініціативою про заснування Українського народного університету. Здається, що до свята урочистого відкриття цього навчального закладу найбільше готувався Іван Огієнко. Адже йому, вже як професору кафедри української мови і водночас секретареві історико-філологічного факультету, було доручено оперативно розробити для читання в університеті нового курсу «Українська культура» і з тезами його виступити на урочистому зібранні, яке планувалося на початок жовтня 1917 року.

Великим і щирим було прагнення автора розповісти в доступній формі мільйонам своїх співвітчизників про те, як український народ утворив багату і своєрідну культуру, свою мову, право на яку він виборював віками. 5 жовтня 1917 року перед кількатисячною аудиторією він

публічно виголошує академічну промову з цієї теми. Промова справила на присутніх таке враження, що Генеральний секретар військових справ С. Петлюра через свого старшину А. Чернявського забрав її текст для оперативного видання мільйонним тиражем із метою просвітницької роботи серед солдатів української армії. Книга побачила світ того ж року в друкарні Центральної Ради [10, с. 452].

Важливо підкреслити, що в період УНР Огієнкова «Українська культура» друкувалася двічі: перший раз – спеціально для української армії, другий – для широкого кола читачів.

І все ж, працюючи в новому навчальному закладі, Іван Огієнко не міг залишатися байдужим до долі червоноколонної альма-матері, яка, як і багато років після відкриття її в 1834 році, продовжувала виконувати згубну для українського народу русифікаторську політику, визначену царатом і успішно продовжувану Тимчасовим урядом пореволюційної Росії.

Великі надії нечисельна українськомовна професура Києва поклала на гетьмана П. Скоропадського, який почав по-своєму будувати Українську державу після тимчасового відступу Центральної Ради наприкінці квітня 1918 року. Іван Огієнко був у числі ініціаторів формування спеціальної депутації до гетьмана з клопотанням про необхідність українізувати Київський університет. Цю депутацію П. Скоропадський прийняв, але прислухатись до аргументів на користь такого рішення явно не захотів, назвавши його «абсурдним». Гетьману здавалося, що запровадивши в університеті українську мову викладання, тим самим можна було «зруйнувати в корені один з найстаріших університетів, що має величезну, світову заслугу в країні (читай – Росії. – М. Т.)»

Хоча, заради справедливості варто зазначити, що П. Скоропадський не відмовив депутації в альтернативній пропозиції – заснувати в Києві новий, український університет. Була призначена навіть спеціальна комісія на чолі з П. Дорошенком для відшукування бажаного приміщення. Ця комісія, як зазначає у своїх «Спогадах» Скоропадський, зупинилася на недобудованому приміщенні артилерійського училища на Солом'янській площі, яке в умовах, коли подібне училище вже діяло в Одесі, новій українській владі здалося непотрібним. Водночас було засновано спеціальний комітет для подальшої розбудови університету.

Отож, урядом Гетьманату було прийнято рішення реорганізувати з 1 липня 1918 року Український народний університет, який через

нестабільне фінансування ледве зводив кінці з кінцями, в Київський державний український університет [3]. До існуючих там трьох факультетів – історико-філологічного, правничого та фізико-математичного додався ще один – медичний. Було забезпечено його стабільне і достатнє фінансування. Ректором університету уряд затвердив професора Ф. Сушицького, а професорами зголосилися перейти О. Грушевський, М. Грунський, В. Зіньківський, О. Лук'яненко, А. Лобода, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Пахаревський (історико-філологічний факультет), М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський, С. Веселовський, Ф. Міщенко (правничий), І. Ганицький, Д. Граве, В. Лучицький та ін. (фізико-математичний факультети).

З нагоди урочистого відкриття нового вогнища української культури і науки в столиці держави гетьман П. Скоропадський видав спеціальну грамоту, у якій, зокрема, зазначалося:

«Грамотою цією ознаменуємо тим усім, кому про те відати належить, а особливо Пану Міністру Освіти, Панам Ректору і Професорам та студентам, що ми визнали за благо для всього люду українського створити в столиці України, місті Києві, перший Український Державний Університет в складі чотирьох факультетів. Призиваючи Боже Благословення на це нове огнище освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу» [8, с. 387].

До завершення будівництва Український державний університет мав розміщуватися... на території університету Св. Володимира. У зв'язку з цим варто процитувати ще один маловідомий документ – «Пункти угоди між Університетом Св. Володимира та Українським державним університетом», аби краще зрозуміти причину спільного користування всією основною і допоміжною базою обох університетів:

«1. Під одним дахом Університету св. Володимира розміщуються два державні університети – український і російський.

2. Обидва університети мають свої самостійні, незалежні одна від одної, професорські колегії чи Ради та їхні організації (факультети і т. д.).

3. Кожний із двох університетів автономний у межах своєї внутрішньої організації.

4. Існування двох університетів будується на паритетних началах...

7. Аудиторії порівну розподіляються, і в ранковий час, між обома університетами.

8. Право на користування навчально-домо-міжними закладами однаково належить обом університетам.

9. Всі бібліотеки: фундаментальні, студентські... перебувають в однаковому користуванні обох університетів» [4, с. 387].

Івана Огієнка поступово захоплює цей до неймовірності спресований у часі напружений, відповідальний, виснажливий, але такий співзвучний з його прагненнями і намірами робочий ритм, спрямований на утвердження в свідомості своїх співвітчизників ідей українського державотворення. З доповідями «Рідна мова в школі», «Найперші завдання української філології», «Відродження української церкви» він виступає на Другому всеукраїнському учительському з'їзді, з'їзді діячів вищої школи, інавгурації Української академії мистецтв, на Всеукраїнському церковному соборі. Його запрошують зробити лекційні огляди з української мови для урядовців Міністерства закордонних справ, на міністерських курсах для вчителів середніх і вищих початкових шкіл...

7 листопада 1917 року реалізувалася ініціатива слухачів Київських інструкторських курсів щодо утворення в Києві Української науково-педагогічної академії. «В Педагогічному музеї, – читаємо в проф. Д. Дорошенка, – в присутності Генерального секретаря освіти відбулося урочисте відкриття Академії, до якої зразу вписалося понад 90 слухачів. Серед лекторів Академії були: Ол. Грушевський (історія), І. Огієнко (історія української мови), С. Русова (методика географії України), М. Старицька» [1, с. 400].

У цьому, здавалося б, нескінченному вирі різноманітних з'їздів, нарад, лекцій, виступів професор знаходить час для головного: створення і видання для різних верств населення україномовних підручників, посібників, наочного матеріалу. Адже на порядок денний поставала гостра потреба впровадження української мови в державні інституції, навчальні заклади, церкву, громадські організації. Незважаючи на економічний розлад, політичну нестабільність, у Києві одна за одною виходять значними накладками (від десяти до ста тисяч) навчальні книги, автором яких був І. Огієнко. Варто назвати бодай декілька з цього довгого переліку: «Вчімося рідної мови», «Граматика української мови» (у двох частинах), «Краткий курс украинского языка и правописания», «Наглядная таблица для изучения украинского правописания», «Орфографічний словник. Порадник з української мови», «Рідна мова в українській школі», «Рідне

писання. Основи українського правопису» (у двох частинах), «Таблиця до вивчення українського правопису» та інші. Всього ж протягом 1917–1918 років у київських видавництвах вийшли друком близько двадцяти великих і малих за обсягом навчальних підручників і посібників І. Огієнка, призначених для вивчення української мови всіма категоріями населення – від школярів та студентів до військових та державних урядовців.

Українська мова як державотворчий концепт

Обставини українського державотворення в контексті ствердження нової системи освіти в Українській народній Республіці склалися так, що саме Іванові Огієнку – вже відомому вченому-українознавцеві, авторові цілої низки українознавчих підручників – перший міністр освіти нової української влади з часу постанови Центральної Ради Іван Стешенко доручає копітку й відповідальну роботу щодо складання коротких правил українського правопису для шкільництва.

Після смерті Стешенка (липень 1918) новий керівник освітнього міністерства Микола Василенко питання унормування української мови ставить ширше: приймається рішення про створення комісії міністерства освіти для вироблення нового статусу українських університетів, членом якої стає й Іван Огієнко, а згодом і правописної комісії, на яку покладалася обов'язки створити і подати на затвердження уряду новий український правопис. Закономірно, що напрацьовані раніше Огієнком матеріали під назвою «Правила українського правописання» лягли в основу роботи новоутвореної комісії. До її складу увійшли відомі українські учені професори М. Грунський, Г. Голоскевич, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко (голова), Є. Тимченко – всього 30 чоловік. Після тривалих дискусій і обговорень комісія узгодила остаточний варіант правопису, як першої наукової системи в новій незалежній Українській державі. Однак через непросту політичну ситуацію в 1918 році питання про затвердження нового правопису урядом УНР відкладалося. І це було одним із серйозних недоліків освітньої політики Центральної Ради. Адже подальше зволікання із розв'язанням цієї проблеми гальмувало процес українізації усіх сфер державного і громадського життя, що бурхливо розвивався знизу.

Особливо це стосувалося журналістської та видавничої справи, українськомовна мережа яких стрімко розширювалася буквально щотижня. Скажімо, якщо до лютневої революції 1917 року

на території України виходило українською мовою лише 6 періодичних часописів, то через рік їх стало 212 [2, Животко с. 257]. Книжок українською мовою було випущено: у 1917 році – 747 назв, у 1918 – 1085. У зв'язку з переведенням більшості шкіл українською мовою викладання гетьманський уряд винайшов кошти для випуску кількох мільйонів українських підручників.

Звідси зрозуміло, якою серйозною ставала в цих умовах проблема неунормованості української мови. Всю її глибину переконливо окреслив відомий освітній діяч періоду УНР С. Черкасенко: «Безладдя, яке панує тепер в українській орфографії і термінології, – се суще прокляття для сучасних упорядників шкільних книжок і підручників: що ні видавництво, що ні письменник, – то й відмінний правопис, і не знаєш, за ким йти, чого додержувати...».

Завершити справу із затвердженням нового українського правопису належало все ж І. Огієнку. І вже не як голові Правописної комісії, а як Міністрові освіти Української Народної Республіки.

На цю відповідальну посаду Іван Огієнко був обраний за надзвичайних для долі Української революції обставин. Як відомо, після зречення влади гетьманом П. Скоропадським і полишення його Києва всередині грудня 1918 року до столиці увійшли війська Директорії. На той час Огієнко перебував у Кам'янці-Подільському, як ректор створеного нещодавно державного українського університету. 25 грудня до Кам'янця прибуває член Директорії Ф. Швець з пропозицією ректорові від нової влади очолити Міністерство освіти. Після тривалих роздумів Огієнко погоджується на цю пропозицію з умовою, що він залишає за собою посаду (безоплатну) ректора університету. 4 січня 1919 року він прибуває до Києва і вже наступного дня приступає до виконання обов'язків міністра.

Міністерство освіти під орудою Івана Огієнка працювало в Києві зовсім недовго – практично один місяць (до вимушеної евакуації у Вінницю 28 січня). Та за цей час було прийнято цілий ряд важливих рішень зокрема щодо українізації навчального процесу по всій державі. Один з перших наказів нового міністра стосувався звільнення з роботи цілого ряду міністерських чиновників, які свідомо чинили цьому процесові сильний спротив. Після прийняття урядом Директорії у січні 1919 року Закону про державну українську мову в УНР міністр І. Огієнко скликає ще одну комісію для остаточного редагування і погодження розробленого напередодні правописного кодексу, а 17 січня затверджує цей кодекс

для обов'язкового вжитку в усій Україні. Заходами уряду текст правопису було віддруковано масовими накладками і надіслано на місця. В історію нашої мови цей кодекс увійшов як «Правописна система проф. І. Огієнка 1918–1919 років».

На жаль, реалізувати задумане до кінця Огієнкові не вдалося. До вимушеної евакуації з Києва уряду УНР залишалися лічені дні.

Як і в Києві, робота міністерства освіти УНР під орудою Огієнка в Кам'янці-Подільському (лютий-квітень 1919 року) була також надзвичайно плідною. Один за одним за його підписом виходять з міністерства закони і розпорядження: про українізацію середніх шкіл, про відкриття нових українських гімназій, про підвищення платні вчителям народних шкіл, про обов'язкове загальне навчання, про допомогу українським освітнім видавництвам.

Важливо підкреслити у цьому контексті, що загальний тон таких документів із актуальних питань освіти й мови був завжди політично виваженим, толерантним, без найменшого нальоту поспішності, категоричності, безапеляційності. У них враховувалися як суспільно-політичні реалії поточного моменту, так і загальна, стратегічна лінія уряду УНР, спрямована на формування і забезпечення функціонування повнокровних атрибутів незалежної Української держави. Наказ по міністерству освіти України, підписаний міністром Огієнком 30 січня 1919 року, є особливо показовим:

«1. Закликом Української Народної Республіки від 1 січня 1919 р. державною мовою на Україні визнано мову українську. Тому викладовою мовою по всіх школах України – вищих, середніх та нижчих – повинна бути мова українська.

2. Наказую, аби зо дня оголошення цього наказу всі навчителі, що володіють українською мовою по всіх школах вищих, середніх, нижчих, почали виклади всіх лекцій українською мовою.

3. Тимчасово, з дозволу Міністра народної освіти – для вищих шкіл, губерніального комісара – для середніх, повітового комісара – для нижчих шкіл викладовою мовою окремого навчителя може бути і інша мова...

5. Національно розмежовані школи користуються для навчання мовою своєї нації.

Міністр народної освіти І. Огієнко» [9].

Такою є коротка хронологічна канва подій і вчинків Івана Огієнка на українських теренах у конкретиці лише одного принципового для нього концепту – «українська мова».

Аналіз подальших дій Івана Огієнка (митрополита Іларіона) вже поза межами України

засвідчує, що зміст цього концепту він самовіддано і самозречено вдосконалював, розвивав, збагачував і стверджував все новими й новими своїми конкретними справами. І це за умова все нових і нових випробувань долі: звільнення польською владою від викладання у Варшавському університеті, хронічне безгрошів'я, тривала хвороба і смерть дружини, дискредитація його імені політичними опонентами з числа українських емігрантів, недуга, дві операції й постійний пошук бодай тимчасового прихистку в ранзі політичного емігранта у зруйнованих війною країнах Західної Європи. Саме в такому річищі варто розглядати й діяльність створеного ним у Варшаві й перенесеного згодом на швейцарські та канадські терени видавництва «Наша культура», і майже семирічний випуск у тій же Варшаві щомісячного журналу «Рідна мова», і розробку та початок реалізації на чужині 30-томної «Бібліотеки українознавства», і заснування нових українських часописів у Вінніпезі «Слово Істини» та «Віра й культура», й багаторічне забезпечення викладання всіх предметів українською мовою у Вінніпезькій Колегії Св. Андрія, і ствердження української мови в усіх богослужбах Української православної церкви в Канаді, і благополучне завершення в Канаді багатотрудної праці всього його життя – україномовного перекладу та видання в Лондоні Біблії для всіх українців...

«Для одного народу – одна літературна мова, один правопис»

Твори, про які йтиметься нижче, написані на чужині. Але вони також адресовані усім українцям – і тим, хто опинився на Заході, і хто мешкав у межах обнесеної на тисячі кілометрів колючим дротом території, що називалася Радянським Союзом. Гасло, яке 1933 року обрав професор Іван Огієнко для свого першого заснованого в еміграції нового часопису «Рідна мова» – «Для одного народу – одна літературна мова, один правопис» – червоною ниткою проходить крізь кожну сторінку цих програмних для автора творів.

Показовою в цьому плані є невелика за обсягом брошура «*Бережімо все своє рідне*», що великими накладками, аж трьома виданнями, виходила у Вінніпезі після завершення Другої світової війни й активно поширювалася серед українців третьої хвилі еміграції як на американському та австралійському континентах, так і в Західній Європі [6]. У підрозділі «Горе зрадникам свого рідного!» автор наводить причту про зрадників – цих людей без честі, совісті й національного самоусвідомлення,

яких у різні історичні періоди не бракувало у кожного народу. Зрадництво ж для українців, починаючи з XVII століття, ставало чи не найбільшою національною ганьбою. У давнину таких людей називали тумами або яничарами. Переходячи в очікуванні винагороди від завойовників на бік сильнішого, туми знекровлювали український дух в Україні, бездумно допомагаючи ворогам руйнувати її зсередини. Вони вірно служили татарам, туркам, полякам, росіянам, євреям. Вони були слухняні й старанні під орудою чужого пана. Але вони не вмели слухати глосу свого народу, не хотіли єднатися, обирати й слухати свого провідника і тому на багато літ віддали свій рідний край на розтерзання зайдам.

Чи не про сьогоднішні українські реалії, чи не про нинішніх тумів-яничарів із числа державних високопосадовців, дії яких привели до такого кричущого спустошення в українському духовному житті, мовиться ось у цих словах митрополита Іларіона: «Легке й пильне служіння сильнішому ворогові, зрада своїй вірі, неслухняність своїх провідників, брак дисципліни, не пошанування чужої думки, охота валити кожного, хто стоїть вище, легке безтурботне приставання до чужих, а потім безкарне повернення до своїх...»? [16, с. 427–428].

Коментуючи цю призабуту в народі легенду про тумів-яничарів, автор словами Ісуса Христа застерігає довірливих від природи своїх земляків, закликаючи пильно стежити за діями таких тумів та сміливіше виводили їх із свого оточення: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині – хижі вовки!»

Аби не розчинитися серед сильніших мов і націй, для кожного народу й виникає природна потреба берегти свої рідні звичаї, свою віру й церкву, рідну землю, рідну мову, материнську пісню. Про кожен із цих оберегів національної ідентичності автор мовить у цьому творі просто, дохідливо, з особливою шанобою й любов'ю.

Чимало матеріалу для роздумів про історичні уроки минулого, які ми так неохоче засвоюємо, подає наступна праця ученого – «*Українська мова як мова богослужбова*» [13]. Написана і видана в польському Тарнові 1921 року, вона стала другим випуском започаткованої Іваном Огієнком серії популярних видань з різних ділянок українознавства у новоутвореному ним на теренах Польщі благодійному видавництві «Українська автокефальна православна церква». В її основу автор поклав текст своєї лекції, з якою виступав 10 жовтня 1919 року перед духовенством Кам'янець-Подільського в ранзі новопризначе-

ного С. Петлюрою міністра ісповідань. На жаль, як згодом зазначав І. Огієнко, «в той час лекція ця була значно більшою, бо мала багато фактичного матеріалу, якого я не маю під руками».

Аналізуючи цей твір із позицій сьогодення, варто звернути увагу читача на один важливий авторський акцент. Йдеться про право кожного народу звертатися в молитві до Бога своєю рідною мовою, як і про право кожної церкви проводити богослужби національною мовою. Тонкий знавець біблійної історії, автор на переконливих прикладах показує, що й сам Ісус Христос завжди старанно виконував усі звичаї свого народу і своїм прикладом освятив виконання своїх рідних звичаїв кожній людині, кожному народові. Отож, поширена свого часу думка про те, що Бога можна було славити тільки однією з трьох мов – грецькою, латинською чи давньоєврейською – є не відповідною основоположним тезам із Святого Письма. Таким чином, не відповідним цим тезам є й твердження, що в українських церквах єдиною мовою відправ має бути лише церковнослов'янська або російська.

Як відомо, Ісус Христос заповідав своїм найвірнішим учням поширювати його науку серед різних народів світу. І виконати цей заповіт можна було лише вмінням кожного навчителя проповідувати слово Боже живою мовою того народу, куди його закидала доля. Додержуючись науки свого вчителя, апостоли прагнули, аби слухачі у найвіддаленіших краях їх повсюдно розуміли. Скажімо, святи Кирило та Мефодій, вихідці із слов'ян, розробили для своїх співплемінників окремих алфавіт, а згодом і письмо, базоване на живій народній мові, та перекладали за його допомогою головні богослужбові книжки. Здавна відомий вираз апостола Павла про те, що в церкві варто п'ять слів зрозумілих сказати, аніж десять тисяч слів – чужою мовою. Ще яснішою стає його думка ось із цієї біблійної цитати: «Багато в світі різних мов і кожна з них має свої звуки. Коли я не розумію значення слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить і він мені стане теж чужинцем... Коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій остається без плода...»

Як це не виглядає дивним, але такі відомі для кожної освіченої й політично не заангажованої людини постулати доводиться щоразу наводити там, де все ще відбуваються дискусії з приводу права української мови посісти достойне місце в церковних відправах усіх православних конфесій бодай у себе вдома, в Україні. Незважаючи на те, що пішов уже двадцятий рік відновлення укра-

їнської незалежності, політичні пристрасті щодо статусу української мови в Україні періодично, ніби за чиєюсь вказівкою збоку, спалахують. Надто гострими вони бувають, коли стосуються церковного питання. Скільки промов і скільки текстів доводилося слухати й читати останнім часом, у яких із безапеляційною категоричністю, але бездоказово й не аргументовано стверджується про те, що українська мова не надається до повного перекладу книг Святого Письма, що, мовляв, потрібно ще виробити відповідну термінологію, зробити науково вивірені переклади, а до того церковні відправи варто, як і раніше, відбувати мовою церковнослов'янською в сучасній вимові (тобто, російською – М. Т.)

Показово, що саме з цією аргументацією українська мова протягом багатьох літ принципово не допускається в богослужби, які відбуваються в храмах однієї з найбільших православних конфесій в Україні – УПЦ Московського патріархату. При цьому захисники «чистоти руського православ'я» уперто не помічають того факту, що біблійний науковий світ у різний час визнав уже три повні переклади Біблії українською мовою (І. Огієнка у 1959 році, І. Хоменка у 1963-му, Р. Турконяка у 1997 році) як канонічними і сприяв тому, щоб ці тексти великими накладками поширювалися серед українського населення передусім в Україні.

Можна наводити й інші вагомі аргументи, які показують, що численні спроби ворогів української державності звузити сферу поширення української мови в себе вдома є безпідставними і такими, що криються лише в політичній площині. Йдеться зокрема про дивну і вперту багатолітню боротьбу св. Синоду Російської православної церкви проти бажання українців мати різні богослужбові книжки рідною мовою. Хрестоматійною у цьому плані є відповідь найвищого церковного проводу в Москві від 14 листопада 1860 року автору українського перекладу Євангелія Пилипові Морачевському на його письмове прохання розглянути цей переклад та дати дозвіл на друк (подаємо мовою оригіналу): «По частном совещании в Святейшем Синоде, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим каким-либо, не может быть допущен к напечатанию».

Ось так – категорично і просто, без будь-яких пояснень та аргументів. Через три роки після цього, у 1863-му, міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв так же категорично і просто підпише так званий Валуєвський указ, яким заборонить друкувати в імперії українською мовою всі книги

з тієї лише причини, що, на його думку, «українського язика не было, нет и быть не может».

Якщо ситуацію із забороною української мови не лише в церковному вжитку, а й усіх сферах суспільного життя українців порівняти в історичному контексті і з іншими європейськими народами, то більш несправедливішої й абсурднішої ситуації, в якій опинилися українці, годі шукати. Переклавши першими від росіян Святе Письмо своєю мовою ще в рукописному вигляді (1556 – Пересопницька Євангелія), українці, загальна кількість яких складалася не з одного десятка мільйонів, цілі століття змушені були боронити від «старшого брата» своє споконвічне право використовувати рідну мову в церковному вжитку. І це тоді, коли на початок ХХ століття, завдяки сприянню Британського Біблійного Закордонного Товариства, Біблію було вже перекладено й надруковано більш як 230 європейськими мовами і діалектами. Таким чином, не лише всі великі нації, а й малочисельні етноси Європи мали друковані переклади Біблії своїми мовами чи діалектами.

І. Огієнко наводить у цій своїй праці перелік народів і народностей Центральної та Східної Європи, для яких Книга Книг – Біблія – віддавна була у вільному доступі. Перелічимо бодай частково ці мови: литовська, польська, чеська, угорська, верхньолужицька, нижньолужицька, словенська, романська, верхньороманська, північноалбанська, південноалбанська, румунська, енгадинська, п'ємонтська, водівська, сербська, хорватська, західноболгарська, східноболгарська, естонська, лівонська, карельська, калмицька, черемиська, чуваська, татарська, кримсько-татарська і т. д. Для населення великої Індії Святе Письмо перекладено більше як 50-ма діалектами.

Не доводилося досі прочитати, щоб хтось у цих країнах публічно протестував із приводу того, що той чи інший діалект удостоївся перекладу такої книги. В нашому ж випадку йдеться про мову одного з найбільших за чисельністю в світі народу, що започаткував традицію свого державотворення ще на зорі Київської Русі, але протягом багатьох віків невпинно відстоював право бути самим собою.

Своєрідним продовженням теми про право живої народної мови бути мовою церкви є наступна праця І. Огієнка – «*Мова українська була вже мовою церкви*» [12]. Вона, які попередня, написана і вперше опублікована в Тарнові 1921 року з маркою видавництва «Українська автокефальна православна церква». Маючи невеликий обсяг

(трохи більше 30 сторінок), вона містить значний історичний матеріал із цієї проблематики, який багатьом читачам і досі є маловідомий.

Прийнявши чернечий постриг у 1936 році в одному з польських православних монастирів, архієпископ, а згодом митрополит Іларіон-Огієнко обрав для себе одне з головних житейських гасел «Хвалімо Бога рідною мовою». Саме з аналізу змістового наповнення цього гасла починає автор цю свою працю: «Святе гасло це має й лучезарного вінця з тих великих страждань, що їх понесли всі, хто визнавав його, – бо за «українізацію» церкви священиків гнали, звільняли зі служби, проклинали, позбавляли духовного сану й катували... Святе це гало – хвалімо Бога рідною мовою – не раз вже й окроплено кров'ю наших мучеників, що життя своє покладали за здійснення його...» [12, с. 3].

Незважаючи на такий публіцистичний початок, далі в окремих параграфах автор обґрунтовує, з наведенням конкретних історичних прикладів, з посиланням на конкретні джерела та документи, найголовніші тези цього твору, що стосуються історії культурного життя української церкви:

- церковна проповідь у давнину виголошувалася українською мовою;
- Євангелію читали в церкві українською мовою;
- українська Євангелія (рукописна і друкована) була українською мовою;
- книги Старого Заповіту та інші церковні книги були в українській мові;
- тексти служб Божих вимовлялися в українських церквах по-українському.

Завершується ця праця короткою хронологією нищення в Українській церкві всього українського, що розпочалося після 1654 року: заборона друкарням Києво-Печерської лаври та Чернігівській друкувати книги «не согласные с московскими печатми», заборона церковних проповідей українською, заборона української вимови та наголосів при читанні Євангелій, заміна друкованих в Україні українськомовних богослужбових книг на книжки московські тощо.

Навівши й обґрунтувавши серію не спростованих доказів, автор приходять до такого висновку: «Домагаючись певних реформ і змін у церкві, ми не можемо назвати це «українізацією» церкви. Ні, це не українізація; ми нічого не українізуємо, новин ніяких не заводимо, бо все це цілі віки мали, нам тільки відібрали його... Ми домагаємось лише самого простого: повернути Церкву нашу в той стан, якою вона була колись, до з'єднання з церквою московською; ми хочемо тільки вивести

з церкви своєї те чуже, що силою було припинено нам. Ми хочемо в цій справі тільки правди, простої, елементарної правди... Це не «українізація» нашої церкви, це тільки «розмосковлення» її...» [12, с. 31].

Написані майже століття тому, ці слова Івана Огієнка є не менш актуальними і сьогодні. Особливо доречно адресувати їх тим, хто з екранів телевізорів та зі сторінок періодичної преси, не знаючи й не поважаючи української історії, не перестає галасувати про так звану насильну українізацію України, зокрема її південної та східної частин.

Ще одним аргументом на захист самостійності та самодостатності української мови та її широке використання в рукописних і друкованих текстах стародавньої України є наукова розвідка митрополита Іларіона, озаглавлена «Українсько-російський словник початку XVII століття» [5]. Вперше опублікована окремим виданням 1951 р. у Вінніпезі (Канада) накладом Української Вільної Академії Наук. Це був 11-й випуск серії «Slavistika» наукових праць Інституту слов'янознавства цієї академії за редакцією Я. Рудницького. Розгорнутий титул наукового видання подавався двома мовами – англійською і українською. До речі, у цій престижній серед українських учених-емігрантів серії побачили світ наукові розвідки зокрема Д. Чижевського, Л. Білецького, В. Дорошенка, А. Животка, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко.

Йдеться про знайдений автором 1937 році в одній із приватних бібліотек польського Білостока один із рукописних Азбуковників або Словників, які свого часу поширювалися в Росії. Цей список, що мав назву «Книга, глаголемая Алфавит, содержащая в себе толкование иностранных речей, иже обретаются во святых книгах, не передожены на русский язык», був створений значно раніше, ніж вийшла друком Граматика Мелетія Смотрицького та Лексикон Памви Беринди, але вже після виходу в світ Лексикону Лаврентія Зизанія. Отож, ідеться про час між 1596–1619 роками.

Ретельний аналіз змісту Алфавіту дав змогу авторові зробити висновок про те, що в XVI–XVII століттях українські книжки, особливо наукового та богословського характеру, були дуже поширені в Московській державі. А оскільки російського читача наша мова була не зовсім зрозумілою, поставала гостра потреба в подібних алфавітах-словниках, які б популярно тлумачили незрозуміле слово російською мовою. За підрахунками

автора, до цього ловка невідомий автор (скоріше, автори) вніс понад 300 українських слів, здебільшого з українського Лексикону киево-печерського друкаря і вченого Зизанія 1596 року.

І. Огієнко з великою симпатією ставиться до невідомого автора своєї несподіваної рукописної знахідки як до людини досить освіченої, інтелекгентної, яка супроти української мови не заражена жодною політикою і яка свідомо вмістила українські слова серед «іностраних речей». Про цінність цього рукопису автор говорить так: «В історії української культури... Словник має видатне значення, бо це перший нам відомий українсько-російський словник, складений на початку XVII століття росіянином для потреб російського читача. Видно, така потреба була, бо росіяни часто користалися тоді з українських книжок» [5, с. 27].

І, нарешті, остання, найбільша за обсягом Огієнкова праця, яка також уперше приходить до українського читача на Батьківщині автора, – друга частина «Нашої літературної мови».

Перша частина книги з такою назвою (424 с.) була опублікована в Канаді 1959 року і мала підзаголовок «Як писати й говорити по-літературному» [11]. За жанрами тексти розділів цього названі мовними нарисами. І це не випадково. У властивій цьому авторові популярній та доступній читачеві будь-якого освітнього рівня формі викладалося найголовніше, яке слід пам'ятати кожному мовцеві, аби його мова була не лише грамотною з точки зору граматики, а й милозвучною, чистою, багатого, правильною.

Первинно книга адресувалася «працівникам пера» – редакторам українських видавництв, журналістам, письменникам. Свідченням цьому – окремий розділ, озаглавлений багатообіцяюче «Як писати для народних мас». Уже хрестоматійними стали окремі параграфи з цієї книги, які раніше апробувалися автором у варшавському часопису «Рідна мова» та в окремих брошурах з мовознавчої тематики. Мають ці параграфи такі назви: «Пишучи неясно, шкодимо розвитку своєї культури», «Десять заповідей простого писання», «Не вживаймо в своїм писанні разячих варваризмів», «Не вживаймо чужої фразеології», «Оминаймо віддієслівні іменники», «Не будуймо надто складних речень». Викладені у формі коротких порад видатного мовознавця, кожен із цих параграфів на правду заслуговує того, аби бути набраним окремими таблицями і вміщеними не лише в шкільних та студентських аудиторіях, а й в кабінетах чиновників різних рангів, які продо-

вжують дивувати й обурювати простих українців своєю вкрай низькою грамотністю та мовною культурою.

Особливо актуальним є розділ «В Україні, а не на Україні», що містить аж 11 параграфів. Ретельно проаналізувавши давні рукописні і друковані українські пам'ятки, вираз «в Україні» у творах Шевченка, І. Огієнко доводить політичний підтекст принизливого для українців прийменника *на* в контексті означення України як держави (на Україні) й закликає своїх майбутніх читачів, що час уже забути не державницьку форму «на Україні».

Видана у Вінніпезі 1958 року книга з назвою «Наша літературна мова» мала на звороті титулу набрану великим шрифтом приписку: «Передрук дозволяється всім». Таким великим і щирим було бажання автора, аби його чергова мовознавча праця мала якнайбільше своїх читачів, аби ті найголовніші питання для практичного вивчення української літературної мови в умовах чужомовного оточення і наростаючих асиміляційних тенденцій якнайширше мали якнайширше зацікавлення.

Книга справді стало дуже популярною в українській діаспорі Заходу. Тому за якийсь час митрополит Іларіон мимоволі взявся за її продовження. Таким чином, рівно через десять років після появи «Нашої літературної мови» виходить у світ, також у Вінніпезі, її друга частина (1969 рік) з такою ж назвою. Сюди увійшли цілковито нові теми, які підказали авторові самі читачі. Характерною особливістю цих двох частин є те, що автор, навчаючи добірної літературної мови свого читача, вибирає з багатющої творчої спадщини українського красномовного письменства все краще, що вона має і чим воно має гордитися. Достеменно знаючи всі рифи прямої і прихованої русифікації українців, що набувала чимраз ширшого наступу в 30-х 40-х і 70-х роках минулого століття, автор цих книг закликає своїх читачів пам'ятати про притаманні ознаки української мови, і, за прикладом українських письменників, не допустити її так званої суржикізації.

В Україні перша частина цієї праці побачила світ 2010 року у здійснюваній видавництвом «Наша культура і наука» спільно з Фондацією імені митрополита Іларіона серії «Запізніле вороття» у восьмому томі підсерії «Зарубіжні першодруки», що мав назву «Рідна мова». Друга частина «Нашої літературної мови» вийшла в світ у Києві під такою ж назвою 2011 року [11].

* * *

Національне прозріння й самоусвідомлення себе як сина великого, талановитого, але бездержавного народу почалося в Івана Огієнка з відчуття болю за несправедливо тяжку долю рідної мови, якій волею історії випало пройти воістину хресний шлях, але не загинути, не розчинитися серед інших, сильніших мов завдяки обороні її в усі часи кращими національними провідниками народу.

В ряди таких провідників беззастережно став на початку століття й Іван Огієнко. Ризикуючи професорською кар'єрою, він першим серед викладачів повністю зрусифікованого університету св. Володимира перейшов на викладання українською мовою, спонукаючи своїм громадянським вчинком інших своїх колег. А пізніше, переконавшись у необхідності просвітницької роботи в цьому напрямку, спрямував свої зусилля як вченого на обґрунтування самотності, повноправності, окремішності української мови, на забезпечення належних умов для її вивчення всіма категоріями населення шляхом створення й видання десятків підручників, посібників, словників, різноманітного довідкового матеріалу. Його глибокопереконлива й емоційна «Наука про рідномовні обов'язки» на багато літ стала своєрідним катехизисом передусім для вчителів, працівників пера, духовенства, учнівства і широкого громадянства. Бо саме в цій книзі сформульована головна квінтесенція усіх досліджень Огієнка-мовознавця: «Без добре виробленої рідної мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації – нема державності».

Саме на долю Огієнка, як міністра освіти уряду Директорії УНР, випала неповторна нагода остаточно завершити нагальну роботу щодо унормування українського правопису, а найголовніше – прийняття Закону про державну українську мову в УНР.

Справою надзвичайної ваги вважав митрополит Іларіон збереження української мови у своїй рідній церкві на канадській землі. Глибоко проникливими і переконливими здаються сьогодні ось ці вистраждані своїм досвідом міркування з приводу зазначеної проблеми, звернені й до нинішніх провідників українського православ'я: «Тепер появились серед нас і такі, що часом радять, щоб до нашої Української Церкви завести іншу мову, головню англійську. Замінити нею мову українську, бо молодь ніби не знає її. Тоді – кажуть такі – наша молодь, що не знає української мови, пристане до нашої Церкви, і Церква зміцніє й побільшає. Це

не відповідає дійсності! По-перше, коли в нашій Українській Церкві ми заступимо українську мову якоюсь іншою, то наша Церква своєю істотою, своєю душею перестане бути українською. І ми самі перестанемо бути українцями, бо ж не можна вважати українцем того, хто говорить тільки однією іншою нації мовою. Він буде українцем тільки часово! І Церква без української мови не може зватися українською. По-друге, без української мови, як душі нації, наша Церква конче стане навіть Вірою інша, бо ж перехід їй на інше значно полегшає. Без своєї української мови наша Церква помалу стратить свою віковичну Віру, і ми в другому чи в третьому поколінні пристанемо до Віри свого оточення, – бо ж його значна більшість!.. І Церква перестане бути Церквою своєї нації. Це історичний закон: утрата своєї національної мови помалу веде до утрати своєї Віри й своєї нації» [7, с. 41–42].

До останніх днів свого життя Огієнко залишився вірним поборником ідеї соборності української літературної мови для усіх українських земель, для усіх українців на материковій Україні і в близькій та далекій діаспорі. Важко сьогодні переоцінити те, що зробила ця людина, втілюючи протягом багатьох років таку ідею в конкретному гаслі: «Для одного народу – одна літературна мова, один правопис».

То була подвижницька, саможертвна робота щодо мовного об'єднання нації.

Справа мовного об'єднання нації сьогодні, як ніколи, потребує нових подвижників.

1. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – 460 с. 2. *Животко А.* Історія української преси. – К., 1999. – / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с. 3. Закон Української держави про перетворення Київського народного університету в Київський державний український університет // Державний вістник. – 1918. – 29 серп. 4. З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 2. – К., 1994. 5. *Митр. Іларіон.* Українсько-російський словник початку XVII віку. – Вінніпег, 1951. – 38 с. 6. *Митр. Іларіон.* Бережімо все своє рідне. – Вінніпег, 1947. – 30 с. 7. *Митр. Іларіон.* Навчаймо дітей своїх української мови! Вінніпег, 1961. 8. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с. 9. Наказ по Міністерству освіти від 30 січня 1919 р. // Освіта (Кам'янець-Подільський). – 1919. – № 4. 10. *Огієнко І.* Мосжиття // Наша культура (Варшава). – 1935. – Кн. 7. – С. 451. 11. *Огієнко І. (Митрополит Іларіон).* Рідна мова / Упор., авт. передм. та комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2010. – 436 с. 12. *Огієнко І.* Мова українська була вже мовою церкви. – Тарнів, 1921. – 32 с. 13. *Огієнко І.* Українська мова як мова богослужбова. – Тарнів, 1921. – 32 с. 14. Протест Совета университета св. Владимира против насильственной украинизации Южной России, принятый в заседании Совета 26 июля 1917 г. // Университетские известия. – 1917. – № 11–12. 15. *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. 16. *Черкасенко С.* Од видавництва // Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання. Підручник для початкових шкіл. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 3.